

Рефлексията и нейната операционализация в изкуството

Автор: Румяна Панкова

11.11.2009

Художествено-творческият процес се характеризира с множественост и се проявява в различни аспекти. За да се получи пълна картина на анализа, следва да се разгледа конкретното му изражение в дейността на професионалната група и да се направи характеристика на явленията, които определят креативното поведение на конкретния индивид, принадлежащ на тази група. Процесът на рефлексията ще бъде третиран като основен процес, който протича в личностен аспект при проявата на креативност и се наблюдава в цялостния процес на творчеството. Предвид теоретичната насоченост на анализа на рефлексията се обръща внимание на онези критерии, които играят ролята на „креативни маркери“ в изобразителното изкуство.

Понятието „рефлексия“ в широкия смисъл на тази дума се използва за обозначаването на актовете на самоосъзнаването, самопознанието, самоанализа и самооценката, т.е. онова, което може да бъде наречено „мислене за мисленето“. С понятието „рефлексия на изкуството“ се отъждествява онзи процес на „обърнатост“ на съзнанието към неговия носител, който служи като основен мотив за извършването на даден творчески акт или началото на подобен процес.

Анализът на рефлексията в изкуството предполага, че става дума не просто за определено „метаниво“ на съзнанието, където се отхвърлят стереотипите на мисленето, а принципно различна позиция на това мислене, при която фокусът на вниманието на твореца се пренася от обекта на наблюдение към средствата на творчеството. Осъществявайки „мислене за мисленето“ и имайки предвид само теоретичното значение, рефлексивните процедури в действителност имат чисто практическа реализация. Чрез своите стратегически цели тези процедури изразяват критична насоченост, която съдържа идеята за преразглеждането на приетите някога, но изживели времето си еталони на поведение, ревизиране на очевидни постулати, които за конкретния творец имат проблематично звучене[1].

В средите на философи, психолози и изследователи от други области на науката се появяват различни разбирания за същността на рефлексията, независимо, че тя стои в основата на творчеството. По примерни данни от съществуващи източници, анализиращи рефлексията, само определенията на понятията наброяват около сто. Като пример за изключително сериозно изследване на рефлексията е работата на Веселин Василев[2].

Ако се опитаме да направим примерно разделение на различните видове рефлексия, като относително самостоятелни могат да се разграничат следните модули:

интелектуална рефлексия - тя може да бъде диференцирана на ретроспективна, ситуативна и перспективна;
личностна рефлексия - която се дели на ретроспективна, ситуативна и перспективна;
комуникативна рефлексия - разграничаваща се на емпатийна, проективна и игрова;
кооперативна рефлексия – тя бива: фиксационна, адаптационна, ролева, корекционна и

организационна;

културална рефлексия - проявява се като: историческа, социална, екологична, философска и методологическа;

екзистенциална рефлексия - дели се на: егоцентрична, херменевтична, аксеологическа, етическа, естетическа и мирогледна.

Сред многообразието на разбиранията за рефлексията, следва да бъде избрано онова, което най-пълноценно отговаря на разбиранията за процеса на творчеството.

Веселин Василев дава следните операционални еквиваленти на теоретичните възгледи за личностната рефлексия:

„1. Разграничаването на „Аз” и „не-Аз” може да се операционализира по два начина:

а) идентифицирането на „Аз-а” със себе си като субект, осъзнаване възможността „Аз-ът” да се самонасочи към себе си като към обекти, набелязване на обща стратегия и конкретни технологии за самопознание (това включва цели, задачи, средства, междинни резултати и др.);

б) осъзнаване на себе си като обект на самопознание и на тази основа – диференциране на различните страни и аспекти на този обект, ставащи конкретен предмет на познавателен интерес: смисълът, мотивите, амбициите, способностите (личния потенциал), качествата и т.н.;

2. Способност да се гледа на себе си като на някой друг – от познавателна и емоционална дистанция, обективно, с разумна доза самокритичност. В основата ѝ стои възможността за гъвкава смяна на гледните точки (тук има пресичане с типа рефлексия като диалог);

3. Умение да се разчита и разбира инструментално чужда оценка за себе си, да се използва тя като средство и мярка за самоизмерване и самооценка, да не се възприема безкритично (когато е положителна) и да не се отхвърля като проява на чужда нетактичност (когато е негативна);

4. Нагласа и умение човек да се самоизмерва и самопознава инструментално и социокултурно – с помощта на собствените действия и дейности и в техните рамки с мерките „успех-неуспех” и „цел-резултат”;

5. Способност (и съответно личностно качество) да се коригира самооценката емоционално-безболезнено и коректно на основата на горните механизми-инструменти;

6. Умение да се трансформира феноменологията на постъпките в абстракцията на качествата (т.е. да се „виждат” зад собствените постъпки собствените качества);

7. По-зрелите в интелектуално и социално отношение лица придобиват и реализират умения да се самопознават като целенасочено се самоизучават чрез специализирания инструментариум на науката – психологически личностни тестове и други методики, и като анализират данните според техните скали-критерии и теории.”[\[3\]](#)

Анализът на характеристиките на личностната рефлексия показва, че в това определение се посочват всички иманентни характеристики на художественото произведение, които се постигат чрез изобразителното изкуство. Самата същност на картината оставя зрителя и художника в качеството на две независими личности,

ведещи (макар и със специфични изразни средства) диалог по вълнуващи и за двамата „събеседници” теми. Изправяйки се пред картината, зрителят е отделен от останалия свят и именно това може да се определи като същностна характеристика на успешното художествено творчество.

Рефлексията – операционализация в изобразителното изкуство

Като всеки психически и социално-психологически процес, рефлексията намира своето изражение в конкретни форми. В тях тя се проявява не като отвлечена категория на философията, която има екзистенциално съществуване, а започва да приема израза на конкретен образец на творчеството, в частност - образец на изобразителното изкуство.

Картината, създадена от художника, представлява пречупеното през неговото съзнание отражение на реалността, неговата субективна гледна точка, показана чрез пространствена композиция, цветово и графично оформление на изображението. Тя е предмет на рефлексията, както и редица други произведения на художественото творчество. Отделните елементи на картината са обект на рефлексивното отражение. Като най-подходящ пример за рефлексия с оглед значението на зрителното възприятие се явява изобразителното изкуство. То е най-пълно и най-многообразно. Подобен вид възприятие изцяло обгръща както когнитивните възможности, така и подсъзнателната сфера. За разлика от звуковото, тактилното и обонятелното възприятие, зрителното е в най-голяма степен информативно възприятие. Освен това, подобно възприятие е и пространствено. То се явява допълнителна форма на информационно въздействие върху индивида. Картината е многоаспектен информационен източник, позволяващ трансформацията на абстракцията на „езика” на конкретните форми, цветове и пространствени обекти.

1. Пространствено разположение, рамка, граници на пластика

Рефлексивното възприятие и отражение е феномен на човешкото съзнание и като такъв то следва алгоритъма на тези процеси. Първи и основен елемент на подобни процеси е елементът на разграничаване от останалото пространство, разделянето на предмета на психологическите реакции от останалия свят. Когато става дума за рефлексия в изобразителното изкуство, това разграничаване или отделяне се осъществява чрез пространственото разположение на картината. Тя се възприема, респективно се отразява там, където художникът вижда нейното място. Погледната в друг аспект, картината няма да има аналогично въздействие върху съзнанието на нейния зрител, както и няма да получи съответното отражение в съзнанието на нейния творец. Художникът дава общото разположение на своето творение в пространството по начин, по който той го възприема. Тази форма на общуване позволява отделянето на емоцията, чувството, вътрешното възприятие от абстрактния носител и превеждането му на езика на пространството. Не случайно разположението на образа позволява да се предаде онова, което не би могло да се предаде нито чрез вербални, нито чрез абстрактно-логически средства.

Разграничаването на обекта на изобразителното изкуство позволява да се акцентира вниманието на зрителя (било и самия творец) върху неговото произведение. Това е „входната врата”, зад която съществува темата на произведението. Психологическото съдържание на това „въведение” е концентрацията върху познанието и/или

самопознанието. Без въвеждането на подобен елемент, произведението се подлага на „риск“ да се слее с околната действителност, да се загуби в разнообразието от въздействия, които се възприемат от индивида.

Фонът, независимо от неговото конкретно изражение, предоставя възможността да се намали влиянието на точността на отразеното. Картината, за разлика от друга образна информация (снимки, филми, графика), поражда не толкова „фактологичност“ на възприеманото, колкото предаването на различни чувства.

Въвеждането на фона като основа на изображението позволява на твореца да осъществи и постоянен анализ на собствената творба, да я ситуира в различна среда, да я адаптира към отделни настроения и контекст. Ако се съобразим с цитираното по-горе определение за рефлексия, чрез картината става възможно рефлексивното възприятие на обекта на творчеството.

2. Образ

Безспорно е значението на фона за постигането на въздействие върху зрителя, но то е единствено „въведението“ в онова, което творецът иска да каже на своя зрител или на себе си. Основното информационно съдържание, както и основа на рефлексията в изобразителното изкуство остава образът.

Дейността на индивида може да бъде творческа, ако тя е резултат от рефлексията, поспециално от рефлексивния „преход“, преноса през определено пространство. Това „друго“ пространство е различно от обективната реалност. Тя е интелектуалната конструкция на твореца. Като творческа може да бъде определена онази дейност и онзи индивид, в които рефлексията е осъществена в пространството на чистото мислене. Тя „вижда“ основата на някаква предметно-практическа дейност, след което реализира нейната същност в друг тип предметно-практическа дейност, която на пръв поглед няма нищо общо с първата дейност или факт. Наред с тези обстоятелства тя е реализация на една и съща субстанция – заложената в творчеството идея. При тази операционализация на рефлекторния процес неминуемо възниква „изкушението“ рефлексията да бъде пряко свързана с процеса на сублимация, известен от класическата психоанализа. Съществува разлика между сублимацията и рефлексията. Тази разлика е свързана с процеса на осъзнаването на дейността, на трансформацията, която намира място при рефлексията. За разлика от нея, процеса на сублимация е подсъзнателен или безсъзнателен. Той не е съзнателно пречупен през интелекта на твореца и затова този процес не е в състояние да бъде носител на творчески потенциал по отношение на качеството си – продуктивност.

Художникът осъществява този преход на показване на събитието или идеята именно чрез виждането си, отразено в картината и изразено чрез конкретния образ. Тук рефлексията се проявява в най-ярката си форма. Образът в отделните творби на изобразителното изкуство е толкова разнообразен, колкото и броя на произведенията. Тези образи, обаче, са обединени от едно – съзнателното „преработване“ на външни факти, изразени по специфичен начин в картината. Преобразуването не е затворено в съзнанието на твореца. То е споделено със зрителя чрез съответното произведение. Индивидуалното, специфичното във всяка картина е „покана“ към зрителя да сподели мнението на твореца, неговото виждане на факти или събития. Наред с това, целта на

образа е не само да „информира“ зрителя, а по-скоро неговата основна задача е да разкрие емоционалното състояние на твореца, да сподели психологическия континуум със зрителя.

Представянето на собствената гледна точка, преобразувана чрез съзнанието на художника представлява практическа реализация на процеса на рефлексия в изобразителното изкуство. Образът в картината представлява психологическа субстанция, която може да бъде наречена „споделено възприятие“. На пръв поглед е възможно да възникне впечатление за противоречие между двете понятия – „възприятие“ и „споделяне“. Възприятието винаги е индивидуално - то характеризира психологическото състояние на конкретна личност в даден момент от време. Комуникацията, от друга страна, винаги предполага съобразяване с впечатлението, което има другата страна. При изобразителното изкуство такова противоречие липсва. Тук възприятието е опосредено чрез образа, който е носител преди всичко на белезите на разбирането на твореца. Чрез образът той споделя със зрителя това свое чувство.

От психологическа гледна точка изобразителното изкуство създава максимални възможности за подобно „споделено възприятие“. Ако направим сравнение със словото, то „изразните средства“ на изобразителното изкуство са значително по-богати. Играта на цветовете, разположението на образа, светлосенките са този механизъм, чрез който се предават нюансите на възприятието на твореца. То се споделя със зрителя по начин, който е крайно индивидуален и зависи от субекта, но заедно с това е споделен дотолкова, доколкото изобразителното изкуство е постоянен носител на създадения образ.

Рефлексията, като основа на изграждането на механизми на творческия процес

Формите на рефлексията са свързани не само и единствено с възприемането на нови обекти от заобикалящата действителност. Тя има и още една изключително важна функция – създаване на нагласи в художника за изграждането на алгоритми на художествено-творческия процес. Важността на този аспект на рефлексията се определя от обстоятелството, че не е възможно осъществяване на „алгоритмизирането“ на творчеството, без това да бъде вътрешно осъзнато от самия художник.

Творчеството не може да бъде механично възпроизвеждан процес. То следва да бъде свързано с вътрешния свят на художника, като заедно с това отразява неговото субективно отношение към предмета на творчеството. Както е известно, всеки творец създава не само уникални образци на изкуството, а създава собствена форма на вътрешна организация на творческия процес, която е също така индивидуална, както и самия продукт на творчеството. За да се реализира такава вътрешна форма на организация е необходимо предметът, обектът, конкретните цели и задачи на творческия процес да бъдат осъзнати от твореца. Имайки пред вид определението за рефлексия, следва да е налице рефлексивен акт по отношение на творческия процес.

От гледна точка на творческия процес рефлексията изпълнява и още една изключително важна функция. Тя се основава на друг съществен признак на творчеството - на неговата стабилност и разпространеност във времето. Ако творческия акт е едномоментен, то той се проявява в мигновено просветление, в „инсайт“. Този феномен не може да бъде поставян в основата на творческия процес при изобразителното

изкуство, тъй като същият по своята природа изисква достатъчно продължително време. То е необходимо именно за осъществяването на рефлексивните процеси на творческото възприятие[4]. Художникът не е в състояние незабавно да види същността на даден обект или явление, тъй като той не просто фиксира, а се стреми да ги отрази по свой уникален и специфичен начин. В този случай може да се говори за рефлексията като основа на изграждането на самотен стил на художника. Именно тя отличава „преследването на новото и необичайното” от действително стойностния нов подход на твореца. Това е особено видно при изобразителното изкуство, където отсъстват критериите за „качество” на новите стилове, такива, каквито могат да бъдат при научното или техническото творчество.

Освен общи измерения, рефлексията в изобразителното изкуство има и чисто приложно измерение. При въвеждането на нови подходи, свързани с развитието на креативността, от особено важно значение е съзнателното им пречупване през вътрешната „призма” на твореца. Това е не просто заинтересоваността на конкретния индивид от възприемането на нов „технически” похват, а осъзнаването на необходимостта от прилагане на нови методи за самореализация чрез осъществяване на творческия подход.

[1] Steier F. *Research as Self-Reflexivity, Self-Reflexivity as Social Process // Research and Reflexivity* / Ed. F. Steier. L., 1991.

[2] Василев В., *Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката*, Пловдив, „Макрос”, 2006 г.

[3] Пак там, стр.149.

[4] Ниренберг Д., *Искусство творческого мышления*, Минск, 1996 г.